

С.Є.Новиков*

БІЛОРУСЬ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В НІМЕЦЬКИХ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ

У статті аналізуються наукові результати вивчення історії білоруського краю в роки Першої світової війни. Автор дає тематичний синтез вітчизняних та зарубіжних робіт у контексті історіографічної компаративістики. Пропонується авторське бачення наукового значення історіографічного терміна «Обер Ост», уперше дослідженого на основі використання історико-лінгвістичного підходу.

Звертання до німецької історіографії історії Білорусі періоду Першої світової війни сьогодні продиктовано кількома очевидними факторами: по-перше, відсутністю у сучасній вітчизняній історичній науці фундаментального наукового дослідження з історії Білорусі у роки Першої світової війни; по-друге, наявністю значної бази архівних і документальних матеріалів із широкого спектра проблем воєнної історії, історії війни й історії повсякденності на території Білорусі у 1914–1918 рр.; по-третє, появою у білоруських учених кращих умов для поглибленого дослідження історії Білорусі періоду війни з урахуванням досягнень сучасної зарубіжної історіографії взагалі і регіональної історії Білорусі зокрема.

Звернімося до наукової тези відомого німецького білорусиста Р.Лінднера. Аналізуючи конкретні висновки з дослідження проблем історії Білорусі періоду Першої світової війни в історіографії Німеччини, автор наукової праці «Історики і влада» (Historiker und Herrschaft, 1999) доходить висновку, що «погане знання історичних джерел сприяло тому, що Білорусь до 1918 р. у німецькомовній історіографії мала схематичний та обтяжений міфами образ»¹.

Виходячи з наведеної тези, спробуємо визначити: 1) що до цього часу лежить в основі німецької історіографічної «схеми» і де шукати витoki «міфів» про історію Першої світової війни на Східному фронті; 2) що характеризує сьогодні зарубіжну історичну парадигму історії Білорусі 1914–1918 рр.; 3) які перспективи постають перед сучасною білоруською історичною наукою у справі комплексного дослідження історії Білорусі періоду Першої світової війни?

Зрозуміло, намагання автора подати результати наукового аналізу німецької історіографії історії Білорусі періоду Першої світової війни мають не лише пошуковий, а й дискусійний характер.

1. «Схематичний образ» Першої світової війни

Знайомство із загальним оглядом світової літератури, у тому числі німецької, уперше підготовленим Інститутом сучасної історії в Мюнхені у середині 1960-х рр., а також зі створеними на той час бібліографічними виданнями, присвяченими проблемам історії Першої світової війни, дає достатньо підстав для висновку – закріпленню «схематичного образу» стосовно воєнної історії Білорусі серед німецьких істориків сприяла відсутність спеціальних наукових студій, присвячених бойовим діям на білоруській території у 1914–1918 рр.²

Тільки зі встановленням улітку 1915 р. німецького окупаційного режиму на західнобілоруських землях, які з початком воєнних дій потрапляють до складу так званої землі «Обер Ост» («Land Ober Ost»), поставили на порядок денний

* Новиков Сергій Євгенович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії і білорусознавства Мінського державного лінгвістичного університету (Мінськ, Республіка Білорусь).

німецької воєнної адміністрації питання про необхідність більш інтенсивного вивчення білоруського краю, людей, історії, культури, традицій, а також виявлення дійсного воєнного потенціалу, структури господарства, наявності природних запасів і фактичного складу людських ресурсів і т. д. Така спроба була обумовлена, головним чином, майбутніми воєнно-економічними цілями. Заплановані завоювання вимагали включення до зони майбутнього німецького впливу на Сході значних господарських ресурсів, а також великих культурних ландшафтів. Із часом нові білоруські та українські території, зайняті в ході воєнних дій, треба було історично відділити від тієї частини Росії, де владу захопили більшовики³.

Із початком воєнних дій на Сході білоруський край із його історією, народними звичаями і культурними традиціями став об'єктом уваги співробітників редакцій і військових кореспондентів ряду періодичних видань, що виходили під контролем німецької окупаційної влади на захопленій східній території, серед яких «Газета 10-ї армії» (*Zeitung der 10 Armee*), «Гродненська газета» (*Grodner Zeitung*), «Пінська газета» (*Pinsker Zeitung*), «Барановицька німецька воєнна газета» (*Deutsche Kriegszeitung von Baranowitschi*), «Новоградська воєнна газета» (*Nowogrodeker Kriegszeitung*), «Білостоцька газета» (*Bialostoker Zeitung*), «Віленська газета» (*Wilnaer Zeitung*), «Східна варта» (*Wacht im Osten*)⁴.

Важливі події, що відбулися на Східному фронті, у тому числі на білоруських землях, стали предметом пропагандистської обробки безпосередньо в ході війни. Так, основу першої спеціальної роботи, що вийшла в 1917 р., склали директивні та інформаційні матеріали, підготовлені відділом друку німецького райхсверу як окреме видання зі специфічною назвою «Земля Обер Ост: німецька праця на території адміністративних округів Курляндія, Литва і Білосток-Гродно» (*Das Land Ober Ost: Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno, 1917*)⁵. Відразу ж зауважимо, що матеріали про східні землі, у тому числі білоруські, включені у видання воєнного часу, подавалися винятково в інформаційно-пропагандистському контексті. Захоплена на той час територія на Сході, на якій перебувало майже 3 млн місцевого населення, залишалася для більшості німецьких окупантів невідомою землею – люди, мови і культури були для них зовсім чужими. Першим кроком, зробленим на захопленій території, стало створення адміністративних округів, очолюваних військовим командуванням⁶.

Окремо зупинимося на суті пропагандистської роботи, назва якої, на наш погляд, вимагає точного визначення. Головну причину для такого підходу ми знаходимо в оригінальних німецьких документах офіційного походження. Але почнемо розгляд із непрямой причини, а саме відсутності у новіших вітчизняних наукових дослідженнях загальноприйнятої, тобто єдиної, назви нової німецької адміністративно-територіальної одиниці на Сході, зафіксованої як «*Das Land Ober Ost*». У сучасних працях для передачі назви використовуються різні, часто довільні терміни, у тому числі «влада «Обер Осту»⁷, «простір «Обер Осту»⁸, «населення «Обер Осту»⁹, «Верхньо-східна земля»¹⁰, «Східна зона»¹¹, «територія Обер Осту»¹² та ін.

Як бачимо, ідеться про пошук назви стосовно ніби воєнної держави, яку в той час у рамках «проекту Оберост»¹³ прагнули створити на Сході «легендарні» особи – головнокомандуючий Східним фронтом фельдмаршал Пауль фон Гінденбург, але насамперед начальник штабу генерал Ерїх Людендорф. Нагадаємо, що вони здобули армійську славу внаслідок успішних операцій, проведених проти російської армії, розбитої поблизу села Танненберг у Східній Пруссії. Е.Людендорфа вважали «визволителем Східної Пруссії»¹⁴, «великим полководцем»¹⁵, «гравцем із більшовиками»¹⁶, «геніальним авантюристом»¹⁷, тому що він відразу ж відчув на собі повну міць світу пропагандистської рампи кайзерівської ар-

мії і суспільних кіл райху. У воєнну історію німецької нації ім'я генерала було вписане золотими літерами, оскільки його полководницький хист на посаді начальника штабу визнавався «блискучим» протягом усєї війни на Сході 1914–1918 рр.¹⁸

Однак поставимо перед собою питання: 1) наскільки науково обґрунтованою можна вважати саме німецьке визначення «Land Ober Ost»; 2) що насправді означає цей вислів; 3) з якою метою його було введено безпосередньо співробітниками відділу пропаганди штабу Східного фронту і заради чого використовувався головним командуванням на Сході?

Звернімося до першоджерел, найважливішим серед яких є «Документи вищого командування сухопутних армій про діяльність у 1916–1918 рр.» (Urkunden der Obersten Heeresleitung ueber ihre Taetigkeit 1916/1918, 1920)¹⁹, а також штабних карт²⁰, що відображали точну картину театру бойових дій на німецько-російському фронті у 1915–1916 рр. Саме збірник документів загальним обсягом понад 700 сторінок став тією основою, на якій Е.Людендорф виклав свої спогади про війну 1914–1918 рр.²¹ Аналіз документальних матеріалів вищого командування, оригінального, а не перекладеного видання мемуарів Е.Людендорфа, а також окремих додатків до нього показує, що в офіційних документах²² відсутня скорочена назва «Ober Ost», а постійно зустрічається лише повна назва «Oberbefehlshaber Ost» (головнокомандуючий на Сході, Ост) або скорочена назва з дещо іншим написанням – «Ober-Ost». Не дають необхідних доказів для збереження традиційної назви і карти головного командування Східного фронту, на яких протягом березня 1915 – жовтня 1916 рр. визначилися три головних театри воєнних дій, відповідно «Nord» (Північ), «Ost» (Схід) та «Sued» (Південь), підпорядковані головнокомандуючому на Сході. Загальною назвою, що вживалася на штабних картах того часу, була якраз повна назва «Oberbefehlshaber Ost».

Відразу ж звернемо увагу на один, зовсім незначний момент – в окремих роботах, що виходили у 1920–1930-х рр., і в найновіших дослідженнях, коли йдеться про розгляд подій на Східному фронті, вживається термін «Ober-Ost»²³ або «Oberost»²⁴. Спеціально підкреслимо, що остання назва саме в цьому випадку являє собою скорочення повної назви «Oberbefehlshaber Ost». Це дає нам підстави вважати, що у першому випадку запровадження скороченої назви мало свій, не географічний, а воєнно-пропагандистський і/або, радше, навіть воєнно-політичний смисл. Саме у другому випадку ми бачимо адекватну форму вживання назви головнокомандуючого на Сході.

Постає логічне питання: на основі чого могло з'явитися таке «оригінальне» скорочення, і про що воно насправді свідчило? Можливо, Ober використано як частина географічної назви, наприклад, Верхній у значенні «північний» (прикладом є назва Oberbayern – Верхня (Північна Баварія), або в іншому випадку Nieder Sachsen – Нижня (Південна) Саксонія). Однак у нашому випадку це не так. Штучність назви витікає, на наш погляд, із пропагандистського характеру матеріалів 1917 р., що готувалися до армійського командування за безпосереднім наказом начальника штабу генерала Е.Людендорфа. Очевидно, що безпосередні виконавці хотіли надати особливого значення керівнику не тільки воєнного, але й економічного новоутворення на Сході, однією з цілей якого була господарча автаркія східних територій.

На наш погляд, у назві «Ober Ost» була відтворена спроба створення воєнної держави на захоплених східних територіях. Але в документах ми не зустрічаємо зворотної назви «Nieder Ost» із компонентом «Nieder» (низький, нижчий, південний), котра у випадку існування держави під назвою Ober Ost точно доповнювала би список географічних термінів на Сході, називаючи як Nieder Ost конкретну територію на південній ділянці Східного фронту. Інакше кажучи, ви-

ходячи з німецької традиції, певна територія може мати географічне уточнення Ober- тільки тоді, коли існує територія з протилежною назвою Nieder-. Але остання відсутня в офіційних документальних матеріалах і картах, що використовувалися вищим армійським командуванням на Сході і верховним командуванням райхсверу.

Усе вищесказане дає нам достатньо підстав для висновку про те, що запровадження скороченої назви «Ober Ost» мало не географічне, а радше ідеологічно-пропагандистське, навіть політичне підґрунтя. Штучне введення саме такого визначення було викликано, на наш погляд, не лише пропагандистським характером, але й цільовою направленістю матеріалів 1917 р.: вони готувалися для армійського командування під особистим контролем начальника генерального штабу генерала Е.Людендорфа. Це призвело до того, що безпосередні виконавці прагнули підкреслити особливу роль і надати надзвичайного значення саме керівнику воєнної держави, спроба створення якої втілювалася у т.зв. «проекті Oberost».

Первинним завданням «військової держави Людендорфа»²⁵ було перш за все збереження його внутрішньої і зовнішньої безпеки. Не байдужий до слави генерал бачив мету військового утворення на Сході в економічному відособленні східної території від економіки кайзерівського райху. Із метою розширення економічної експлуатації східних територій і у зв'язку з браком власної робочої сили почалося активне використання місцевого населення.

Головною метою поступового відтворення адміністративного поділу, використання транспортних шляхів і технічних засобів, збереження культурних та етнічних традицій вважалося встановлення німецького окупаційного режиму. Згідно з вимогами Е.Людендорфа, життя в умовах німецької окупації стало поєднанням жорстоких форм режиму, культурного імперіалізму, насильства і грабежу. Основною вимогою, якої повинен був дотримуватися верховний головнокомандуючий у майбутній «тотальній війні», було збереження його необмеженої влади у військовій, політичній та економічній сферах²⁶.

І ще один аргумент на користь думки про штучність компоненту Ober. Майже не є випадковим той факт, що в роки Другої світової війни північно-східна частина окупованої німецьким вермахтом території на Сході отримує назву «Ostland» (Остланд, буквально Східна земля/територія). При тому, що нацистський пропагандистський апарат мав для введення нової назви значно більше можливостей, проте був використаний старий термін Ost для майже тієї ж території. Це наводить на думку, що в обох випадках стосовно однієї і тієї ж території використовувалася одна і та ж назва, а саме – просто Ost (Схід).

Окрім історичної, розглянуте німецьке позначення не витримує і лінгвістичної критики. Відмітимо, що збереження тільки однієї з частин складного багатокореневого німецького слова «Ober» (головний, вищий) замість повного «Oberbefehlshaber (головнокомандуючий) Ost», означає спотворення сенсу назви. У такому разі вираз випадає з професійної термінологічної лексики і набуває суто ідеологічного характеру. І останнє. Як можна зрозуміти буквальный переклад терміну Ober Ost – «вищий» або «головний» Схід? Проведений аналіз дає нам підстави для висновку про історичну адекватність лише назв Ost і/або Oberbefehlshaber Ost.

Вивчення окремих історіографічних джерел, де білоруський край із його військовим минулим виступав як конкретний предмет досліджень, призводить до загального висновку – у нас немає підстав для ведення серйозної наукової розмови про правдоподібність матеріалів, підготовлених у пропагандистських цілях. Проте саме такий підхід характерний для найпершого колективного дослідження «Білорусь: країна, населення, історія, господарство, культура, художня література» (Weissruthenien. Land, Bewohner, Geschichte, Volkswirtschaft, Kultur, Dichtung, 1919)²⁷, підготовленого за участю німецьких етнографів, філо-

логів, істориків, економістів і краєзнавців. Видана під загальною редакцією В.Єгеря у перший рік після закінчення німецької окупації білоруської території, робота містить, головним чином, тільки окремі матеріали, залишаючи поза розглядом важливі події військового часу. Історична частина книги була написана гродненським адвокатом і краєзнавцем д-ром фон Дітманом, який схематично зобразив окремі події історії західнобілоруського краю загалом, у тому числі і під час Першої світової війни²⁸.

Специфічним історіографічним джерелом, в якому значною мірою відбиті події Першої світової війни на білоруських землях, вважаються спогади начальника штабу Східного фронту Е.Людендорфа. Як учасник подій на німецько-російському фронті, автор спогадів дає загальні контури політики на східних територіях, концентруючи головну увагу на питаннях військового керівництва новою територією, характеризуючи структуру військової адміністрації для східних земель²⁹.

Суперечливий характер мають також і роботи, які вийшли в Німеччині під час нацистської диктатури. Так, зі створенням німецького вермахту розпочалося активне вивчення досвіду Першої світової війни, зокрема на Східному фронті. У рамках військового міністерства діяло спеціальне відомство, створене з метою дослідження військової історії та історії збройних сил райху. 1936 р., відповідно до доручення імперського військового міністерства проводиться робота з вивчення історії німецьких східних армій, зокрема, 10-ї армії та армійської групи «Київ», військового губернаторства Литви, етапної інспекції Буг та інших армійських підрозділів, які за умовами підписаної з Росією мирної угоди з початку листопада 1918 р. почали залишати окуповані східні території, зокрема Білорусі³⁰.

У цьому ж ключі були виконані роботи Г.Земке та Е.Енгельгардта. У праці «Головнокомандуючий Осту і шкільна справа на території округу Литва під час Першої світової війни» автор запропонував німецькомовному читачеві ряд оригінальних документів, присвячених питанням німецької політики в галузі шкільної справи на території Литви³¹. У монографічному дослідженні «Білорусь. Країна і люди»³², про наукову важливість якого говорять високі оцінки, дані йому сучасними німецькими істориками³³ і збережені без змін практично до початку ХХІ ст., німецький дослідник Е.Енгельгардт, що народився в заселеній білорусами південній частині Курляндії, дає огляд історії білоруського народу в контексті розвитку його державності і з урахуванням особливостей регіональної історії. У роботі є розділ, присвячений історії Білорусі в роки Першої світової війни, де основна увага зосереджена на «білоруському національно-політичному русі в роки війни»³⁴.

З осені 1915 р. західну частину білоруського краю розтинала лінія російсько-німецького фронту. Під німецьку окупацію потрапило близько чверті загальної території сучасної Білорусі, а частина, що залишилася, перетворилася на прифронтову смугу. У зоні німецької окупації опинилися Білосточчина, Віленський край і Августівський повіт Сувалківської губернії, включені до складу двох військово-адміністративних округів – Литва і Білосток–Гродно. Якщо перший частково, то останній практично повністю складалися з білоруських етнічних земель. Під німецькою військовою владою опинилася територія з білоруськими населеними пунктами Гродно, Ліда, Волковиськ, Мости, Свіслоч, Дятлово, Щучин та ін. У зоні військово-оперативної діяльності німецьких військ і німецьких етапних інспекцій також знаходилися Ошмяни, Новогрудок, Слонім, Барановичі, Пінськ, Пружани, Кобрин. Із кінця вересня 1915 р. почалося 810-денне позиційне протистояння німецьких і російських армій під Сморгонню. Серед російських солдатів склалася приказка: «Хто під Сморгонню не воював, той війни не бачив». На окремому положенні опинився Брест-Литовськ, підпорядкова-

ний командуванню розміщеного в місті та околиці армійського угруповання. Лінія фронту, яка з осені 1915 р. була встановлена по білоруській території і проходила по лінії Двінськ–Брацлав–Постави–Сморгонь–Крево–Барановичі–Пінськ, проіснувала до початку 1918 р., коли «лінію старої німецької окупації»³⁵ було перенесено на схід, де проходила по лінії на захід від Вітебська, а також на схід від Могильова і Гомеля. Як витікає з німецьких документів, окупована територія на Сході була не тільки багатомісячним театром бойових дій, але й перетворилася на зону руйнувань і безглузлого винищування»³⁶.

В основі наведених робіт лежали численні історіографічні факти, що стали основою для створення «схематичного образу» історії Білорусі періоду Першої світової війни 1914–1918 рр. З окремих документів і деяких опублікованих матеріалів випливало, що військові дії на східних окупованих землях принесли «білоруському народу нескінченні страждання»³⁷. За влучним виразом Е.Енгельгардта, починаючи з кінця літа 1915 р. західна частина території Білорусі на декілька років перетворилася на «театр військових дій». Німецька військова влада безжально експлуатувала господарський потенціал білоруського краю перш за все на користь армії і німецького райху, нещадно використовувала його ресурси, зокрема трудові. Населення дізналося про всі жахи німецького військово-окупаційного режиму. Водночас, виходячи з певних розрахунків, німці йшли назустріч деяким проханням білорусів із налагодження «національно-культурної справи» в роки Першої світової війни³⁸.

Підбиваючи підсумки під розглядом робіт, які в німецькій історіографії «схематично» передають події на німецько-російському фронті у роки Першої світової війни, необхідно також звернути наш погляд на стан вітчизняної історіографії. В останній стосовно військової історії білоруського краю переважає підхід, який «безмірно спрощує складну проблему» історії Білорусі 1914–1918 рр.³⁹

2. Парадигма військової повсякденності

Знайомство з новітньою німецькою і світовою бібліографією, включеною в 2001 р. видавництвом «Гебгард» (Gebhard) у «найвідоміший довідник з німецької історії»⁴⁰, переконує, з одного боку, у появі в сучасній німецькій історіографії нових дослідницьких підходів, а, з іншого, – у відсутності комплексних наукових праць про «забутий фронт на Сході»⁴¹.

На наш погляд, початок переосмислення німецької політики в роки Першої світової війни був покладений роботою гамбурзького дослідника Ф.Фішера «Ривок до світової влади» (Griff nach der Weltmacht), яка в середині 1960-х рр. викликала активні дискусії за участю широких кіл наукової громадськості ФРН⁴². Головним підсумком активних дебатів стало обґрунтування наукового висновку про необхідність дослідження військової історії на основі критичного аналізу широкого спектра політичних, економічних та соціальних обставин, з урахуванням яких необхідно визначити характер зовнішньої політики кайзерівської Німеччини в роки Першої світової війни. В остаточному підсумку дискусія підштовхнула німецьких дослідників до пошуку нової історіографічної парадигми. У західнонімецькій історіографії вона остаточно оформляється в 1980-х рр., коли у центрі дослідження проблем війни виділяється не стільки хід військових подій і пов'язаний із цим розгляд історії штабів, армій, корпусів, дивізій і т.д., скільки події повсякденного життя «простої людини» та історії суспільства в ході війни⁴³. У фокусі таких досліджень опинилися люди, їх долі в умовах війни, пошук кожним шляхів до виживання і т. д. Інакше кажучи, ґрунтовно досліджувалося те, що давало можливість розкрити всі аспекти історії людини або історії окупованого суспільства.

Першою спробою наукового наближення до факту повсякденності стало монографічне дослідження Г.Лінде «Німецька політика в Литві під час Першої світової війни»⁴⁴. Відмітимо, що хоча в центрі уваги німецького дослідника перебувала територія литовського округу, проте автор не обходить і представників інших етносів, зокрема білорусів на території військово-адміністративного округу Литви. Німецький історик розкриває грабіжницький характер економічної політики, яку проводила військова влада на захопленій східній території, показує катастрофічне положення, що склалося на литовських і білоруських землях взимку 1916–1917 рр. Характеризуючи становище місцевого населення в округах Литва і Білосток–Гродно, дослідник наводить докази того, що на білоруських землях ситуація була ще складнішою через нестачу харчування, палива, предметів першої необхідності. Крім усього, становище населення ускладнювалося внаслідок його залучення до трудової повинності, яка стосувалася чоловіків у віці від 16 до 50 років, а також початку примусової відправки населення до Німеччини для використання як робочої сили⁴⁵.

Головна ознака новітньої зарубіжної історіографії – розширення дослідницької тематики. На початку 1990-х рр. до наукової проблематики, над якою активно працювали німецькі дослідники, уперше потрапляють питання «народного опору» на окупованих східних територіях. Так, аналізуючи характер східної політики німецької окупаційної влади на території округів Литва і Курляндія, німецький історик А.Штразас у роботі «Німецька політика під час Першої світової війни. Операція Обер Осту 1915–1917»⁴⁶ показує лише окремі сторінки історії опору на західній території Білорусі.

В основі планів німецької колонізації та економічного панування на Сході лежала ідея повного контролю за всіма господарськими і транспортними потоками. Із самого початку окупації військова влада виходила з економічних інтересів, особливо з необхідності використання захоплених значних ресурсів лісового господарства для військової економіки кайзерівського райху. Так, згідно з висновками німецького дослідника Р.Цильха, автора роботи «Окупація і валюта в роки Першої світової війни»⁴⁷, німецька окупаційна політика на східних територіях диктувалася економічними інтересами військового керівництва, яке розглядало їх виключно під кутом встановлення економічної автаркії. Автор аргументовано доводить тезу про те, що в умовах окупації у сферу тотального контролю військової влади потрапляли торгівля і промислове виробництво, сільське і лісове господарства, але перш за все фінансові операції, які проводилися завдяки введенню валюти. Остання служила виключно інтересам райху і деякою мірою давала самостійність німецькому військовому керівництву на східних територіях.

Виявлення масштабів дії, наслідків і форм сприйняття «катастрофи двадцятого сторіччя»⁴⁸ стало можливим завдяки колективній роботі, проведеній німецькими істориками з проблем Першої світової війни на початку 1990-х рр. Особливістю наукової збірки, до якої увійшли 42 статті, присвячені найширшому спектру військової історії, є виділення історіографічної тематики у спеціальний розділ: Перша світова війна у ньому розглядається в контексті міжнародних досліджень⁴⁹. Дослідження історії війни в західній історіографії має свою специфіку. У британській історичній науці дослідники виходили з тези про те, що при аналізі подій війни доводилося найчастіше говорити про історіографію, що політизувалася, яка свідчила про досить видимий зв'язок між історіографією і політикою. У другому випадку для досить значного періоду, який знайшов своє продовження навіть після Другої світової війни, був характерним факт «монополізації» історіографії колишніми австрійськими офіцерами. В італійській історіографії склалися «різні наукові течії», які зачіпали широкий спектр подій історії війни. Зовсім інший «резонанс» у порівнянні з Європою мала Пер-

ша світова війна як у самих американських дослідників, так і у широких колах громадськості. Тим часом, як відзначає німецький автор, у роботі відсутній матеріал, цілком присвячений військовим подіям на німецько-російському або Східному фронті.

Про зміну дослідницької парадигми війни в історіографії ФРН одним із перших згадує Б.Тосс – науковий співробітник Центру військово-історичних досліджень (з 1994 р. знаходиться в Потсдамі – С.Н.) у статті «Зміна парадигми в західнонімецьких дослідженнях з історії світових воєн, починаючи з дискусії про Фішера»⁵⁰. Згідно з оцінкою, даною Б.Тоссом, тільки наукова і суспільна дискусія середини 1960-х рр., що розвернулася в Німеччині після виходу праці Ф.Фішера, призвела до нового переосмислення військових подій на «ширшій політичній, економічній і соціально-історичній базі» і сприяла зміні наукової парадигми в дослідженнях з історії Першої світової війни⁵¹.

Загальний стан західнонімецької історіографії, у центрі якої стояли питання війни, визначається чотирма послідовними фазами. На думку німецького фахівця, для першої з них, продовження якої мало місце відразу після Другої світової війни, але починалося в міжвоєнні роки, була характерною проблематика, пов'язана з причинами війни, подіями на фронтах і підсумками «втраченої війни». У 1960-х рр. у центрі суспільної дискусії і наукових досліджень стояли питання «військової провини і військових цілей» кайзерівської Німеччини. Третя фаза характеризувалася початком дослідження системної кризи Німеччини періоду Вільгельма II на основі аналізу внутрішніх, економічних і суспільних передумов та наслідків німецької військової політики. Домінантою завершальної фази західнонімецької історіографії була історія повсякденності та історія суспільства, в основі чого лежали життєві факти «маленької людини»⁵².

Як стверджує Б.Тосс, військова історіографія об'єднаної Німеччини навіть з урахуванням сприятливішої можливості для розробки політичної і соціальної історії, історії повсякденності, до останнього часу не мала узагальнюючої праці з історії Першої світової війни⁵³.

Осмилення унікального феномена німецької військової окупації на східних територіях зустрічається в німецьких роботах найрізноманітнішого жанру. Так, питання духовних і культурних контактів Білорусі і Німеччини періоду війни відображає у своїй бібліографічній роботі В.Л.Соколовський, що опублікував 1999 р. в серії «Слов'янські дослідження: основи слов'янської філології і культурної історії» перший том бібліографії німецькою мовою – «Білорусь і Німеччина. Духовні і культурні зв'язки з 1914 по 1941 рр.»⁵⁴. У німецькомовному «Довіднику з історії Білорусі» (Handbuch der Geschichte Weissrusslands, 2001), уперше підготовленому завдяки спільним зусиллям білоруських і німецьких дослідників, у контексті широкої панорами соціальної і культурної історії білоруського краю не залишився поза увагою «білоруський національний рух» у роки Першої світової війни⁵⁵.

У центрі уваги дослідника литовського походження В.Г.Люлевічуса стоять проблеми військової повсякденності, особливо в аспекті здійснення «культурної програми»⁵⁶. У роботі «Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militaerherrschaft im Ersten Weltkrieg» (Військова територія на Сході. Завоювання, колонізація і військове панування в роки Першої світової війни, 2002)⁵⁷, яка спочатку вийшла англійською мовою, автор проводить аналіз військових подій на сході на основі нової документальної бази – матеріалів усної історії та історії військової повсякденності. Відзначаючи штучність нового військово-адміністративного утворення на Сході, утіленого в назві «Land Oberost», дослідник розглядає його як «політико-культурну лабораторію», і доходить важливого наукового висновку: у ході Першої світової війни литовці й білоруси почали цілеспрямовано прагнути «регіонального національно-культурного розвитку».

Проте це повинно було проходити відповідно до німецької «культурної програми» і під безпосереднім контролем німецької військової адміністрації⁵⁸.

Останніми роками в німецькій історіографії з'явилися цікаві погляди, які мають не тільки концептуальний характер, але і дають білоруським дослідникам, що займаються цією проблематикою, побачити нову перспективу, яку виділяють німецькі дослідники у вивченні історії Білорусі початку ХХ ст. У нашому випадку йдеться про дослідження німецького історика Б.К'ярі – фахівця з німецької окупаційної політики та історії військової повсякденності в Білорусі 1941–1944 рр., автора статті «Історія як підсумок насильства. Білорусь як дитина двох світових війн»⁵⁹. Німецький автор, розширюючи і значно поглиблюючи центральну тезу В.Г.Люлевичуса, додає особливого акценту повсякденним подіям на білоруській території в роки Першої світової війни. На переконання німецького автора, навряд чи існує на східному просторі інший регіон, ніж Білорусь, на прикладі якого можна краще досліджувати образ війни і суть німецької окупації⁶⁰. Із часів середньовіччя в Європі йшла «тотальна» війна, яка сполучала в єдиний вузол війну, політику, економіку і суспільство. Виходячи з цього, німецький автор приходить до важливих наукових тез, які прямо стосуються історії Білорусі періоду Першої світової війни, а також свідчать про те, що: 1) свої витоки білоруська держава повинна шукати в роки Першої світової війни; 2) військову історію Білорусі необхідно досліджувати як історію окупованої території, представляючи її частиною історії регіону; 3) основою вивчення регіональної історії в роки війни потрібно бачити відносини між німецькою владою і представниками окупованого суспільства; 4) аналізуючи суть традиційної і нової історіографічної парадигми історії Першої світової війни, німецький дослідник робить висновок про те, що в першому випадку роботи з військової історії служили в основному лише вивченню історії окупаційних органів; 5) стосовно білоруського краю, який завжди був поліетнічним регіоном, необхідно досліджувати війну і окупацію з погляду жертв; 6) результативним у цьому випадку стане історія кожного окремого регіону, які були основними об'єктами військових дій і насильницької політики німецьких окупантів; 7) у перспективі одним із найістотніших завдань сучасного наукового дослідження повинна стати історія війни як історія окремого регіону і людей, які там жили⁶¹.

Таким чином, серед новітніх робіт німецьких істориків, які на основі критеріїв історії повсякденності займалися вивченням військових подій на східних територіях, зокрема білоруських, поки що відсутнє спеціальне наукове дослідження, цілком присвячене історії Білорусі в роки Першої світової війни.

3. Перспективи зарубіжної і білоруської історіографії

З аналізу німецької історіографії постають непогані перспективи – з наближенням сторіччя від початку Першої світової війни німецькі історики мають визначені напрацювання для підготовки фундаментального дослідження з історії на німецько-російському фронті загалом і на центральній ділянці східного театру бойових дій зокрема.

Про перспективи наукової розробки вітчизняними дослідниками історії Білорусі в роки Першої світової війни свідчить одна з перших наукових робіт, останнім часом успішно виконана білоруським істориком С.С.Рудовичем⁶² на значно поглибленій документальній і розширеній історіографічній основі, причому з використанням нових методологічних підходів.

Висновки, що можна зробити після короткого аналізу найбільш важливих зарубіжних робіт, в яких зачіпалися або спеціально досліджувалися тільки окремі аспекти історії Білорусі періоду Першої світової війни, ставлять на порядок денний пріоритетні завдання, які білоруським історикам, на наш погляд,

необхідно також успішно вирішувати до 100-річної дати початку Першої світової війни.

Гадаємо, що на цьому шляху слід:

1) на новій документальній базі і з урахуванням новітніх досягнень у вітчизняній і зарубіжній історіографії здійснити фундаментальне дослідження з історії Білорусі в роки Першої світової війни;

2) вивчити регіональні аспекти історії Білорусі 1914–1918 рр. під кутом проблем військової повсякденності (вдалий приклад цього – дослідження гродненського історика В.М.Черепиці⁶³);

3) розробити концепцію історії Білорусі в роки Першої та Другої світових воєн на основі порівняльного аналізу подій історії військової повсякденності на території Білорусі в 1915–1918 і 1941–1944 рр.

Основою аналізу військових подій, що відбувалися на території білоруського краю, можуть стати нові наукові підходи, зокрема історіографічна компаративістика.

¹ *Lindner P.* Гісторыкі і ўлада: нацыятворны працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. – Санкт-Петербург, 2003. – С.146; *Lindner R.* Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weissrussland im 19 und 20 Jahrhundert. – München, 1999. – S.146.

² Die Bibliographien zur Geschichte des Ersten Weltkrieges. Literaturbericht und Bibliographie / von M.Guenzenhäuser (Schriften der Bibliothek der Zeitgeschichte, Heft 3.). – Frankfurt am Main, 1964. – S.7–60.

³ *Lindner R.* Op. cit. – S.147.

⁴ *Ibid.* – S.142.

⁵ Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno / hrsg. im Auftrage des Oberbefehlshabers Ost, bearbeitet von der Presseabteilung Ober Ost. – Stuttgart; Berlin, 1917. – 543 s.

⁶ *Poehlmann M.* Der «moderne Alexander» im Maschinenkrieg. Erich Ludendorff (1865–1937) // Kriegsherren der Weltgeschichte. 22 historische Portraits / hrsg. von S.Förster, M.Poehlmann und D.Walter. – München, 2006. – S.277.

⁷ *Рудовіч С.* Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.). – Мінск, 2005. – С.449.

⁸ *Турунак Ю.* Беларусь пад нямецкай акупацыяй. – Мінск, 1993. – С.19.

⁹ *Турунак Ю.* Беларусь пад нямецкай акупацыяй. – Вільня, 2006. – С.518.

¹⁰ *Lindner P.* Гісторыкі і ўлада... – С.142.

¹¹ *Людendorff Э.* Мои воспоминания о войне, 1914–1918 гг. – Москва; Минск, 2005. – С.170, 177, 178, 186, 187.

¹² *Мигун Д.А.* Германия и Беларусь: уроки истории (1914–1922 годы). – Минск, 2001. – С.14.

¹³ *Poehlmann M.* Der «moderne Alexander» im Maschinenkrieg. Erich Ludendorff (1865–1937). – S.268.

¹⁴ *Ibid.* – S.273.

¹⁵ Ludendorffs Selbstportraet / hrsg. von H.Delbrueck. – 6 Auflage. – Berlin, 1922. – S.40.

¹⁶ Der Erste Weltkrieg. Wirkung. Wahrnehmung, Analyse. Im Auftrag des Militaer-geschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von W.Michalka. – Weyarn, 1997. – S.1019.

¹⁷ Ludendorffs Selbstportraet. – S.40.

¹⁸ *Poehlmann M.* Der «moderne Alexander» im Maschinenkrieg. Erich Ludendorff (1865–1937) // Kriegsherren der Weltgeschichte. 22 historische Portraits / hrsg. von S.Förster, M.Poehlmann und D.Walter. – München, 2006. – S.272.

¹⁹ Urkunden der Obersten Heeresleitung ueber ihre Taetigkeit 1916/1918 / hrsg. von E. Ludendorff. – Berlin, 1920. – 713 s.

²⁰ *Ludendorff E.* Meine Kriegserinnerungen 1914–1918. – Berlin, 1919. – 628 s.

²¹ *Людendorff Э.* Мои воспоминания о войне, 1914–1918 гг. – С.23.

- ²² Мировые войны XX века: В 4 кн. – Кн.2: Первая мировая война: Документы и материалы. – Москва, 2002. – С.23, 30.
- ²³ *Erich Ludendorff*. Sein Wesen und Schaffen / hrsg. von Dr. M.Ludendorff. – München, 1938. – S.408, 410, 412; Ludendorffs Selbstportraet. – S.16.
- ²⁴ *Poehlmann M.* Der «moderne Alexander» im Maschinenkrieg. Erich Ludendorff (1865–1937). – S.277, 278, 288.
- ²⁵ Ibid. – S.277.
- ²⁶ Ibid. – S.284.
- ²⁷ *Zilch R.* Okkupation und Waehrung. Waehrungspolitik des Deutschen Reichs in den besetzten Gebieten von Belgien und Russisch-Polen 1914–1918, in: Geld und Waehrung vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart // hrsg. von E.Schremmer (Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte, Bd. 20). – Stuttgart, 1993. – S.229–244.
- ²⁸ *Лінднэр Р.* Гісторыкі і ўлада... – С.145.
- ²⁹ *Ludendorff E.* Meine Kriegserinnerungen 1914–1918. – Berlin, 1919. – S.133–179.
- ³⁰ Die Rueckfuehrung des Ostheeres. Darstellungen aus den Nachkriegskaempfen deutscher Truppen und Freikorps / hrsg. von der Forschungsanstalt fuer Kriegs- und Heeresgeschichte. – Berlin, 1936. – S.124.
- ³¹ *Zemke H.* Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen waehrend des Weltkrieges. – Berlin, 1936. – 216 s.
- ³² *Engelhardt E.* Weissruthenien. Volk und Land. – Amsterdam; Prag; Wien; Berlin, 1943. – 358 s.
- ³³ Handbuch der Geschichte Weissrusslands / hrsg. von D.Beyrau und R.Lindner. – Göttingen, 2001. – S.20.
- ³⁴ *Engelhardt E.* Weissruthenien... – S.92–101.
- ³⁵ Ibid. – S.92.
- ³⁶ *Huerter J.* Hitlers Heerfuehrer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/1942. – München, 2006. – S.85.
- ³⁷ *Engelhardt E.* Weissruthenien... – S.92.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ *Трещенок Я.И.* История Беларуси: В 2 ч. – Ч.1. Досоветский период: Учебн. пособие для студентов высш. учебн. заведений. – Могилев, 2004. – 279 с.
- ⁴⁰ *Mommsen W.J.* Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918. Gebhard, Handbuch der deutschen Geschichte. Bd.17. – Klett-Cotta, 2001. – S.VII.
- ⁴¹ Die vergessene Front – den Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung / hrsg. von G.P.Groß (Zeitalter der Weltkriege, Bd. 1). – Paderborn, 2006. – 576 s.
- ⁴² Der Erste Weltkrieg. Wirkung. Wahrnehmung, Analyse. Im Auftrag des Militaergeschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von W.Michalka. – Weyarn, 1997. – S.1012–1013.
- ⁴³ Urkunden der Obersten Heeresleitung ueber ihre Taetigkeit 1916/1918 / hrsg. von E.Ludendorff. – Berlin, 1920. – S.1013.
- ⁴⁴ *Linde G.* Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg. – Wiesbaden, 1965. – 265 s.
- ⁴⁵ Ibid. – S.65.
- ⁴⁶ *Strazhas A.* Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917. – Wiesbaden, 1993. – S.13–27.
- ⁴⁷ *Zilch R.* Okkupation und Waehrung. Waehrungspolitik des Deutschen Reichs in den besetzten Gebieten von Belgien und Russisch-Polen 1914–1918, in: Geld und Waehrung vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart // hrsg. von E.Schremmer (Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte, Bd.20). – Stuttgart, 1993. – S.229–244.
- ⁴⁸ Der Erste Weltkrieg. Wirkung. Wahrnehmung, Analyse. Im Auftrag des Militaergeschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von W.Michalka. – Weyarn, 1997. – S.3.
- ⁴⁹ Ibid. – S.911–1043.
- ⁵⁰ *Thoss B.* Der Erste Weltkrieg als Ereignis und Erlebnis. Paradigmenwechsel in der westdeutschen Weltkriegsforschung seit der Fischer-Konktroverse // Der Erste Weltkrieg. Wirkung. Wahrnehmung, Analyse. Im Auftrag des Militaergeschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von W.Michalka. – Weyarn, 1997. – S.1012–1043.
- ⁵¹ Ibid. – S.1012.
- ⁵² Ibid. – S.1012–1013.
- ⁵³ Ibid. – S.1034.

⁵⁴ *Sakalowski U.* Weissrussland und Deutschland: Geistes – und Kulturbeziehungen zwischen 1914 und 1941. Bd.1. Bibliographie. – Koeln; Weimar; Wien, 2000. – 319 s.

⁵⁵ *Ibid.* – S.133–134.

⁵⁶ *Liulevicius G.V.* Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Milita-
erherrschaft im Ersten Weltkrieg. – Hamburg, 2002. – S.143.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Chiari B.* Geschichte als Gewalttat. Weissrussland als Kind zweier Weltkriege // *Erster Weltkrieg. Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland* / hrsg. von B.Thoss und H.-E.Volkmann. – Paderborn; Munchen; Wien; Zürich, 2002. – S.615–631.

⁶⁰ *Ibid.* – S.615.

⁶¹ *Ibid.* – S.631.

⁶² *Рудовіч С.* Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. – С.434–486.

⁶³ *Черепица В.Н.* Город-крепость Гродно в годы Первой мировой войны: мероприятия гражданских и военных властей по обеспечению обороноспособности и жизнедеятельности. – Гродно, 2006. – 536 с.

The article analyzes scientific results of the study of the history of Belarus' lands during the years of the World War II. It makes an attempt of thematic synthesis of foreign works and works of the country in context of historiographical comparative description. The author offers his own view of scientific matter of historiographical term «Ober Ost», examined basing on usage of historic and linguistic approach for the first time.

РЕЦЕНЗІЇ

Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / Відп. ред. В.Горбик. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 335 с.

Прикметною рисою й водночас відрадним явищем сучасного культурного та наукового процесу є підвищений інтерес суспільства до історичного минулого, духовної спадщини українського народу. В умовах переосмислення надбань вітчизняної культури, визначення пріоритетів і нових шляхів її розвитку на початку ХХІ ст. важливу роль відіграють пам'яткоохоронні дослідження й відповідна діяльність – невід'ємна складова процесу формування національної свідомості та духовності суспільства. Значний і своєрідний пласт вітчизняної спадщини становлять пам'ятки історії й культури, котрі є важливою частиною духовних надбань людства, носіями суспільно значимих цінностей, літописом та водночас документальним свідченням минулого. Від збереження пам'яток різних епох і періодів залежать повнота й об'єктивність висвітлення історії, рівень цивілізованості суспільства, його духовні цінності та орієнтири, розуміння глибинних тенденцій розвитку культури.

Становлення України як незалежної держави, її інтеграція у міжнародне співтовариство накладає на неї відповідальність за долю самотутніх історичних реліквій різних часів і народів, котрі знаходяться на її території й є невід'ємною частиною світової культурної скарбниці. Як зазначав академік Д.С.Лихачов, «можна створити макети зруйнованих будівель, але неможливо відновити будівлю, як «документ», як «свідка» своєї епохи», неможливо на зруйнованих пам'ятках виховувати в молоді повагу до свого минулого.

Чільне місце у формуванні концептуальних основ пам'яткоохоронної сфери, розробці нових теоретичних засад останньої, її сучасної законодавчої бази, комплексного, системного підходу до організації охорони та збереження історико-культурної спадщини належить науковим студіям у галузі пам'яткознавства. Їх поява є не тільки реакцією на інтелектуальні й соціокультурні зрушення і виклики часу, а й зумовлена нагальними по-